

BALALAR FOLKLORÍNDA SANLIQLARDÍN QOLLANÍLÍWÍ

Tasımbetova Shaxnoza

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti magistrantı

Balalar folklorı-xalıq awızeki dóretpeleriniń eń úlken tarawlarınıń biri bolıp, ol bir neshe janlarǵa bólip izertleniledi. Balalar folklorı xalıq awızeki dóretpeleriniń basqa úlgerinen mazmunı hám tematikası boyınsha ǵana emes, poetikalıq dúzilisi hám de tillik ózgesheligi menen de parıqlanadı. Balalar qosıqlarınıń eń áhmiyetli tárepi sonnan ibarat, olar balanıń dúnya tanımın júdá jas waqtınan baslap jetilistiredi hám qalıplestirip baradı. Jáne de, óz ana tilinde anıq hám tınıq sóylewin támiyinleydi.

Balalar folklorı hám tillik hám ádebiyat tárepten dıqqat awdararlıq máselelerden biri, sonıń ushın xalıq dóretpeleriniń basqa janları sıyaqlı balalar folklorına da qızıǵıwshılıq jeterli dárejede joqarı bolǵan. Nátiyjede, 1966-jılı Tashkent qalasında T.Allanazarovtıń “Karakalpanskiy sovetskiy teatr” degen kitabınıń “Qaraqalpaq sovet dramaturgiyasınıń hám teatrınıń milliy dárekleri” degen bóliminde “Túlkishek”, “Áwelemen-dúwelemen”, “Hákke qayda” sıyaqlı balalar folklorınıń eń kórnekli úlgeri haqqında ayılıp ótilgen. Bunnan basqa da, iri kólemli izertlewler nátiyjesinde “Kóp tomliq”tıń V tomına balalar folklorı da kirgizilgen. Al, gárezsizlikke eriskennen keyin, xalıq dóretpelerine bolǵan qızıǵıwshılıq ele de arttı, nátiyjede 100 tomnan ibarat bolǵan “Qaraqalpaq folklorı” jariq kórdi. Bul 100 tomliqtıń 88-100 tomlarında “Balalar folklorı” orın alǵan. Bul kóp tomliqqa kirgizilgen materiallar “Qaraqalpaq poeziyasınıń antologiyası” (1959), “Qaraqalpaq xalıq qosıqları”(1965), “Qaraqalpaq folklorı” (1980), “Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpeleri”(1990), “Qaraqalpaq xalqınıń etnopedagogikası” (1996) toplamlarınan, jeke avtorlardan Q.Ayımbetov, Á.Tájimuratov, M.Nizamatinov, Á.Alımov, A.Pirnazarov, Q.Mámбетnazarov, X.Esbergenov, J.Xoshniyazovlardıń dala jazıwlarınan, arnawlı túrde S.Ámirlan toplagan hám baspadan shıǵarǵan

toplamlardan hám de “Qaraqalpaq folklorı laboratoriyası” qorındaǵı qoljazbalardan hám basqa da izertlew jumıslarınan paydalanıldı.

Endi máseleniń lingvofolklorlıq tárepine názer awdaratuǵın bolsaq, balalar folklorı tillik tárepten arnawlı túrde ele izertlenbedi. Sonıń ushın, bul maqalada onıń morfologiyalıq tárepine biraz dıqqat awdarmaqshımız hám balalar folklorında qollanılǵan sanlıq sózler boyınsha keltirip ótpekshimiz.

Zatlardıń, is-háreket, waqıyaların san muǵdarın bildiretuǵın sózler sanlıq dep ataladı. Sanlıqlar leksika-semantikalıq jaqtan jeke turǵanda anıq sandı ańlatpay, tek sannıń anıq emes atamasın bildiredi. Onıń anıq san mánisi, zatlarǵa qatnaslı anıqlanadı: bes qálem, on oqıwshı, onlaǵan qız sıyaqlı zatlıq mánidegi sózler menen qatar qollanılıp kelgende, sol sózlerge qatnaslı olardıń anıq sanın kórsetedi. [6;111]

Sanlıqlar jasalıwda tiykarınan úsh túrli ózgeshelikke iye bolıp, olar: leksika-semantikalıq, morfologiyalıq hám sintaksislik ózgeshelikler. [4;26] Balalar folklorınıń basqa xalıq dóretpelerinen ózgeshelik tárepi de usınnan ibarat bolıp, yaǵnıy onda sanlıqtıń kóplep jumсалǵanlıǵın kóriwimiz múmkin.

Leksika-semantikalıq ózgeshelikke iye bolǵan sanlıqlar balalar folklorında kóplep ushırasadı.

Háyyiw, háyyiw, háyyiwim-ay,

Gúl ishinde **bir** gúlim-ay,

Buǵırdaǵı búlkildep-ay,

Baǵlarda sayrar búl bilim-ay. [2;457]

Bunda keltirilgen “bir” sózi sanaq san mánisinde qollanılıp kelgen hám atlıqtıń aldında qollanılıp, obyektıń neshew ekenligin bildirip turıptı. Sonıń menen qatar, hár qıylı zatlıq, kólem, awırlıq, waqıt ólshemlerin bildiretuǵın sózler de sanlıq penen zatlar arasındaǵı atamalardı bildirip, sanlıq mánilerine jaqınlasadı. Bulardan:

Jılama bókem, jılama,

Jilik shaǵıp bereyin,

Japalaqtıń **jup** párin,

Jaǵańa taǵıp bereyin. [2;465]

Bul jerde keltirilgen “jup” sózi anıq bir sandı bildirmegeni menen, onıń qandayda bir muǵdarın bildirip turıptı hám tiykarınan jup degende jup sanlar túsiniledi.

Alpıs **batpan** awırdı arqalaǵan kúshlimen,
Jetpis batpan júǵıńdi jelkelegen kúshlimen,
Kúshlimen, kúshkimen, jeleń kúshlimen! [2;477]

“Batpan” sózi awırlıq ólshem birligi mánisinde qollanılǵan. Batpannıń muǵdarı túrli jerde túrlishe bolǵan, sonday-aq waqıttıń ótiwi menen ózgerip turǵan.

Dáryanıń ortasında seń kórgenmen,
Jılandı seksen **qulash** men kórgenmen,
Qorjıńǵa altı atańnıń etin salıp,
Hárregenniń ayǵırına bóktergenmen.

Bunda keltirilgen “qulash” sózide awırlıq ólshem birligi mánisinde qollanılǵan. Sonday-aq, sanlıqlar ózine tán forma jasawshı -aw/-ew, -lap/-lep, -laǵan/-legen, -day/-dey, -tay/-tey, -ınshı/-inshı qosımtalar jalǵanıwı arqalı sanlıqtıń semantikalıq túrlerin jasaydı. [6;112]

Aydıw, aydıw, aydanas,
Atalı tuqım aynımas,
Atadan **altaw** tuwǵannıń,
Atqan bir oǵı jańılmas,
Adamzattıń jamanı,
Aǵayın-bawırın tanımas,
Háńńay, háńńay, háń-á-ńay... [2;462]

Bunda keltirilgen “altaw” sózi- jıyınqlaw sanlıǵı boladı. Jıyınqlaw sanlıǵı -aw/-ew qosımtalarınıń jalǵanıwı arqalı jasaladı hám ózi anıqlap kelgen obyektke jıyınqlap kórsetip beredi. Sonday-aq bunda keltirilgen altaw sanlıǵı, sanlıq mánisinde emes atlıq mánisinde qollanılǵanlıǵın kóriwimiz múmkin.

Peshek, peshek, peshegi,
Peshekgúl ashtı keshegi,

Kim **birinshi** sóylese,

Pesimbettiń eshegi! [2;500]

Balalar folklorında qatarlıq sanlıqlardı da ushıratıwımız múmkin. Sanlıqlar qurılısına qaray jay hám qospa sanlıqlar bolıp ekige bólinedi. Biz balalar folklorında tómendegi jay sanlıqlardı ushıratıwımız múmkin.

Bir tay,

Eki tay,

Úsh tay,

Tórt tay,

Bes tay,

Altı tay,

Jeti tay,

Segiz tay,

Toǵız tay,

On tay,

Shontay! [2;512]

Balalar folklorında sanaq sanlardı kóplep ushıratıwımız múmkin, ol birinshi náwbette balalardı sanawǵa ańsat úyretiw ushın qollanılsa, ekinshiden, eslew qábiliyetin jaqsı rawajlandıradı. Joqarıda keltirilgen sanlıqlar jay sanlıqlar bolıp, olar tek bir dara sannan ibarat bolıp tur. Al, qospa sanlıqlardan bolsa tómendegi formalardıń qollanılganlıǵın kóriwimiz múmkin. Qospa sanlıqlar eki yamasa onnan da kóp jay sanlıqlardıń dizbeklesip keliwi arqalı jasaladı.

Ayaǵımda bar zerli gewish,

Kúnige **eki mún** tishqannan sáwish! [2;507]

Gúl-gúlapsan degeniń gúl emes pe?

Boztorǵay gúl sheńgelge túnemes pe?

Bir-eki awız gúlapsan aytıp bersek,

Gúlapsan ayaq ushtan jónemes pe? [2;485]

Bunda keltirilgen “eki mın” hám “bir-eki” sanlıqları qospa sanlıqlar bolıp, birinshisi sózlerdiń dizbeklesip keliwi arqalı jasalǵan bolsa, ekinshisi, sózlerdiń juplasıp keliwi arqalı jasalǵan.

Sonıń menen birge, sanlıqlar sintaksislik xizmeti boyınsha atlıq sózlerdiń ornına qollanıwına qaray bas hám ekinshi dárejeli aǵzalardıń da wazıypasın atqarıp keledi:

Atadan tuwǵan **altawmız**,

Altawımız da palwan, [2;507]

Búge menen biyt quda,

Ekewi de kátquda,

Búrge ketti ayaqqa,

Biytto qoydı tayaqqa,

Há búrgeler, búrgeler,

Búrgeniń izin kórgenler,

Kákilin úshten órgenler.

Bunda keltirilgen “altawımız” sózi sintaksislik xizmeti jaǵınan bayanlawısh xizmetinde qollanılıp turǵan bolsa, “ekewi” sózi baslawısh xizmetinde qollanılǵan. Sanlıq sózler balalar folklorındaǵı dıqqat awdararlıq máselelerden biri bolıp, onda sanlıqtıń túrli ózgeshelikler menen qollanılǵanlıǵın kóriwimiz múmkin.

Juwmaqlap aytqanda, balalar folklorın tillik ózgeshelikleri izertlenbegenligin esapqa alǵan halda, ondaǵı sanlıq sózlerge dıqqat awdardıq.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR

1.Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық.V томлық. –Нөкис: Қарақалпастан, 1980.

2.Қарақалпақ фольклоры 88-100 томлар. –Нөкис: Илим, 2015.

3.Q.Jarimbetov, J.Nizamatdinov, I.Allamberganova. Qaraqalpaq folklorı. – Tashkent: Sano-standart, 2018.

4.А.Бекбергенов. Қарақалпақ тилиндеги санлықлар. –Нөкис: Қарақалпақстан, 1976.

5.А.Бекбергенов. Рус хэм қарақалпақ тиллериниң салыстырмалы грамматикасы. Сөз жасалыуы хэм морфология. –Нөкис: Билим, 1995.

6.А.Дáwлетov, М.Дáwлетov, М.Qudaybergenov. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Morfemika, Morfonologiya, Sóz jasalıw, Morfologiya. –Nókis: Bilim, 2010